

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

У статті розглядається сучасний стан соціальної інфраструктури села та демографічної ситуації. Наголошено, що важливим фактором відродження та розвитку соціальної сфери села є модифікація її соціально-економічної структури. Відсутність важливих структурних елементів соціальної сфери є причиною масового відпливу робочої сили з сільської місцевості та занепаду сільських територій. У зв'язку з реформами в аграрній сфері особливої актуальності набуває аграрна політика держави, яка, з одного боку, повинна враховувати особливості сільського укладу життя, а з другого – сприяти інтегруванню села в оновлюваний соціально-економічний простір, забезпеченню його мешканцям стабільних умов і життєвих перспектив.

В статье рассматривается современное состояние социальной инфраструктуры села и демографической ситуации. Отмечено, что важным фактором возрождения и развития социальной сферы села является модификация ее социально-экономической структуры. Отсутствие важных структурных элементов социальной сферы является причиной массового оттока рабочей силы из сельской местности и упадка сельских территорий. В связи с реформами в аграрной сфере особую актуальность приобретает аграрная политика государства, которая, с одной стороны, должна учитывать особенности сельского уклада жизни, а с другой – способствовать интегрированию села в обновляемое социально-экономическое пространство, обеспечению для его жителей стабильных условий и жизненных перспектив.

The paper deals with current state of the social infrastructure of a village and demographic situation. It is stressed that modification of socio-economic structure of the social sphere of a

village is an important factor of its renaissance and development. The lack of the important structural elements of the social sphere is a cause of the mass outflow of labor force from the country-side and decline of rural territories. In connection with reforms in the agrarian sphere the agrarian policy of the state acquires special urgency: on the one hand, it should allow for peculiarities of the way of life in the country-side and, on the other hand favor the integration of village in modern socio-economic space, provision of stable conditions and life perspectives for its residents.

Ключові слова: село, економічний і соціальний розвиток, соціальна інфраструктура, демографічна ситуація, рівень життя.

Ключевые слова: село, экономическое и социальное развитие, социальная инфраструктура, демографическая ситуация, уровень жизни.

Keywords: village, economical and social development, social infrastructure, demographic situation, living-being level.

Розвиток ринкових відносин на селі – складний та багатогранний процес, який потребує комплексного розв’язання соціальних та економічних проблем. Загальновідомим є той факт, що рівень розвитку соціальної сфери перебуває в прямій залежності від економічного стану виробничої сфери, і навпаки. Вхідження сільської соціальної сфери в ринкові відносини висуває ряд невідкладних завдань, адекватних галузям виробничої сфери. Насамперед це стосується реформування власності, створення сприятливого інвестиційного клімату, пошуку нових джерел фінансування, стимулювання попиту та пропозиції. Не менш актуальним є питання розвитку соціальної сфери та соціальної інфраструктури українського села.

Цим проблемам присвячені наукові праці багатьох відомих вчених, зокрема П.Гайдуцького, Й.Завадського, Т.Заславської, О.Здоровцова, Д.Крисанова, І.Прокопи, П.Саблука, М.Саєнка, Р.Тринька, Г.Черевка, Л.Шепотько, В.Юрчишина, К.Якуби та інших учених. Більшість науко-

вих робіт названих авторів з соціальних проблем села належать до дореформеного періоду. Отже, сучасний стан і практичне значення досліджуваної проблеми для розвитку села зумовили актуальність теми даної статті.

Чинний Закон України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” від 17 жовтня 1990 р., № 400-ХІІ визначає заходи щодо соціального розвитку села, надаючи перелік першочергових організаційно-економічних і правових заходів, які мають бути реалізовані на сільських територіях [5, с. 53]. Мінімальний розмір державних капіталовкладень, спрямованих на зміцнення матеріально-технічної бази соціальної сфери села та АПК, має становити не менше 1% ВВП (на будівництво об’єктів невиробничого призначення у сільській місцевості спрямовується не менше 50% державних капіталовкладень, передбачених цією статтею). Проте Закон не виконується, особливо в частині надання переваги селу порівняно з містом (у розрахунку на душу населення) у спорудженні житла, закладів освіти, культури і спорту, охорони здоров’я, побуту, торгівлі, комунальних об’єктів, електро- й водопостачання тощо та в забезпеченні якісного медичного, культурного, спортивного, комунально-побутового, транспортного і торговельного обслуговування села [3 с. 15].

Передача до комунальної власності об’єктів соціальної інфраструктури, що належали сільгоспідприємствам, не підкріплюється наповненням місцевих бюджетів відповідними фінансами. Агрохолдинги також переважно не вбачають необхідності у розвитку (підтримці) соціальної інфраструктури, хоча вона підвищує привабливість території, сприяє покращенню якості трудового потенціалу, гальмує вимивання працездатного населення та руйнацію населених пунктів. Сучасний стан соціальної сфери села, а за ним й інші аспекти життєдіяльності сільських територій є близькими до критичного, що підтверджується, зокрема, такими даними.

Несприятлива демографічна ситуація та невпинне зменшення чисельності населення. З одного боку, в сільській

місцевості фіксується зростання народжуваності з 8,7 немовлят на 1000 населення (2001 р.) до 12,6 (2012 р.). Село загалом молодшає (у 2012 р. кількість осіб віком 65 і старше років становила 37,9% кількості населення віком 15–49 років; і це є найнижчим показником за останні десять років) [4]. Тим не менше, рівень смертності перевищує народжуваність, скорочення сільського населення за останні десять років становить 163 тис. осіб на рік, а кількість сільських населених пунктів у 2000–2012 рр. зменшилася на 289 одиниць. Отже, скорочення населення є наслідком постійного відпливу економічно активних верств селянства, яке, своєю чергою, зумовлене слабким розвитком сільських територій [11].

Високий рівень безробіття. Хоча ст. 4 Закону України “Про зайнятість населення” відносить до зайнятого населення членів особистих селянських господарств (ОСГ), на початок 2013 р. кількість зареєстрованих безробітних серед сільського населення становила 247,6 тис. (у 2011 р. – 211,0 тис. осіб, у 2010 р. – 236,1 тис. осіб). За даними Державної служби зайнятості, на кінець 2012 р. навантаження на одне робоче місце в сільському господарстві становило 55 осіб на одне вільне робоче місце (від 14 в АР Крим до 608 у Луганській області і 302 у Черкаській області). Наприкінці 2011 р. аналогічний показник складав 43 особи на одне вільне місце (від 16 осіб на місце в АР Крим до 164 осіб на одне місце в Черкаській області) [5, с. 53].

Найнижча серед галузей економіки оплата праці. За рівнем середньомісячної зарплати сільське господарство посідає останнє місце (на січень 2013 р. середньомісячна заробітна плата штатного працівника в сільському господарстві становила 2025 грн, що майже на 1000 грн менше, ніж загалом по економіці країни). Середньомісячні грошові доходи сільських домогосподарств становлять 77% доходів міських домогосподарств. Зарплата не є основним джерелом коштів селян; головний спосіб самозабезпечення – господарювання на присадибних ділянках

та ведення підсобного господарства. Виробництво продукції в ОСГ із землекористуванням до 1 га (а це 56,3% загальної кількості ОСГ) спрямоване переважно на задоволення потреб родини, при цьому розміри земельної ділянки на одного члена ОСГ часто не дають отримати доходи, достатні для нормальної життєдіяльності.

Висока міграція сільського населення. Через низьку вартість робочої сили, що не забезпечує нормальних стандартів споживання, лише 60% селян працюють за місцем проживання, намагаючись працевлаштуватися у інших галузях економіки, і у сільській місцевості спостерігається від'ємне сальдо міграції [6, с. 48]. Відплив найбільш ініціативних економічно активних громадян (насамперед молоді) до міст та за кордон унеможлиблює нагромадження і якісне відтворення сільських трудових ресурсів, прискорює постаріння населення, зменшує кількість працюючих та погіршує якість трудового потенціалу села. Стрімке зростання частки осіб непрацездатного віку в загальній чисельності селян збільшує економічне навантаження на працездатне населення, а також вимагає зміни підходів до забезпечення належного функціонування соціальної сфери села.

Недостатній рівень забезпеченості медичними закладами та медичним обслуговуванням. Погіршення соціальної ситуації на селі пов'язане, зокрема, з низькою якістю медичних послуг та нерівним доступом до них різних верств населення (у тому числі йдеться про первинну медико-санітарну допомогу). Гострими проблемами є дефіцит медичних закладів, кваліфікованого медичного персоналу, низька оснащеність закладів, нестача якісних доріг та автомобілів швидкої медичної допомоги [6, с. 48].

Рахункова палата (лист № 17-574 від 11.03.2013 р.) фіксує зменшення протягом 2008–2012 рр. кількості самостійних лікарських амбулаторій та поліклінік на 318 одиниць, але, за даними МОЗ, їхня чисельність зросла (з 2321 до 3,5 тис.). Проте, навіть за умови збільшення кількості зазначених закладів, забезпеченість ними – 2,4 на 10 тис.

населення – вдвічі нижча за європейську (4,9 на 10 тис. населення незалежно від того, місто це чи село) [8, с. 112]. Наявні значні відмінності між регіонами у забезпеченості амбулаторіями: від 4,3 на 10 тис. населення у Харківській області до 1,53 у Волинській; відсутня кореляція між забезпеченістю амбулаторіями і щільністю населення. Медичні заклади на селі не мають повного набору обладнання, виробів медичного призначення та інвентарю, необхідних для надання первинної допомоги. Кількість введених штатних посад лікарів первинної ланки часто є нижчою за нормативну, а рівень їх укомплектованості, за даними МОЗ, становить 76,6%. Навантаження на лікаря первинної допомоги у сільській місцевості подекуди сягає 5–6 тис. прикріпленого населення. Отже, зростає потреба населення у більш дорогій вторинній та екстреній медичній допомозі [7].

Особливе значення для забезпечення належної доступності первинної медичної допомоги для сільських жителів має наявність автотранспорту. За цим показником також існують значні міжрегіональні відмінності: від 5,2 автомобіля на 10 тис. сільського населення у Харківській області до 1,3 автомобіля у Тернопільській, Івано-Франківській та Рівненській областях. За даними МОЗ, автопарк первинної допомоги в усіх регіонах зношений на 80% і більше.

Низька забезпеченість мережею сільських освітніх закладів. Протягом 1991–2013 рр. в Україні було закрито майже 40% державних дошкільних навчальних закладів (ДНЗ), причому переважно в сільській місцевості, де вони утримувались за рахунок колективних господарств. У 2013 р. рівень охоплення сільських дітей ДНЗ становив 36% (9,3 тис. ДНЗ).

Кількість загальноосвітніх шкіл у сільській місцевості на 1 вересня 2012 р. – 12 799 закладів (1 319 573 учнів); протягом 2008–2012 рр. їхня мережа скоротилася на 1053 школи. Зменшення чисельності дітей шкільного віку на селі призводить до недозаповнення шкіл та неможливості

утримувати їх належним чином місцевою владою, і тому запроваджено державну програму “Шкільний автобус”, в межах якої забезпечується доставка дітей до шкіл у більших поселеннях. Проте 14 208 школярів не охоплені нею внаслідок постійного недофінансування, високої частки несправних та застарілих машин, нерозвиненістю дорожньо-транспортної мережі, відсутності доріг із твердим покриттям. Проблемою є нестача кваліфікованих вчителів і технічного обладнання: у 2012 р. лише 57,39% сільських шкіл були підключені до мережі Інтернет, хоча комп’ютеризація та інформатизація шкіл знижують вплив чинника “географічної віддаленості”, скорочують “цифрову нерівність”, долаючи відставання в навчанні школярів із сільських (гірських) районів і малих міст [10].

Важливим закладом соціальної інфраструктури села є школи естетичного виховання, які одночасно забезпечують і позашкільну освіту (дозвілля), і є осередками культури, сприяючи естетичному розвитку дітей і підлітків. На 100 тис. сільського населення припадає менше двох таких шкіл, а їхня кількість постійно зменшується, хоча потреба в них зростає: у 2000/01 році в цих школах навчалися 295,7 тис. осіб, а у 2011/12 – вже 335,79 тис. осіб [9].

Житлові умови сільського населення. 35,8% загальної площі житлового фонду України розташовано в сільській місцевості, і селяни мають на 13–19% вищий, ніж у містах, рівень забезпеченості житлом у розрахунку на одну особу (26,8 м²). У 2012 р. частка домогосподарств із житловою площею, меншою за санітарну норму (13,65 м² на одну особу), у великих містах становила 47,5%, у малих містах – 37,5%, у сільській місцевості – 38,6%.

Щодо якості сільського житлового фонду, то вона є незадовільною: майже 32% сільських домогосподарств мають житло, побудоване до 1960 р., 47,3% – у 1960–1970-х рр., 15% – у 1980-х рр. Починаючи з 1991 р., у сільських поселеннях побудовано лише 5,1% у 1990-х рр. і менше 1% сільського житлового фонду в 2000-х рр. [10]. Переважна більшість сільського житлового фонду є фізично

і морально застарілою і вирізняється низьким рівнем комфортності.

Низький рівень розвиненості дорожньо-транспортної інфраструктури. За інформацією Міністерства інфраструктури України, протягом 2006–2013 рр. поліпшено транспортне сполучення у сільській місцевості лише до 208 населених пунктів (загальна протяжність доріг – 455,9 км); станом на 1 січня 2013 р. 109 населених пунктів не мали доріг з твердим покриттям. Регулярним транспортним сполученням забезпечено 26,8 тис. сільських населених пунктів (97,5% їх загальної кількості), але якість і порядок обслуговування поселень, які формально мають регулярне сполучення, не є задовільними. Автобуси, що працюють на сільських маршрутах, практично повністю вичерпали свій ресурс і потребують заміни, так само, як і під'їзди до багатьох населених пунктів [10].

Низька забезпеченість об'єктами культурного призначення. У селах України працюють понад 30 тис. закладів культури, зокрема 16 тис. клубних закладів, понад 14 тис. бібліотек, 287 шкіл естетичного виховання та 70 музеїв. Варто зазначити, що з 1990 до 2011 рр. клубних закладів поменшало на 4,6 тис.: значна частина перебуває у запустінні, зруйнована або змінила призначення. Є проблема й із кадрами для сільських закладів культури через непопулярність цих професій, замалу заробітну плату та відсутність системи сприяння залученню кадрів до села.

Скорочується кількість заходів культурно-мистецького спрямування: якщо у 2002 р. у сільській місцевості було проведено 2668 концертів і 2039 вистав, то у 2013 р. – 1851 та 1607 відповідно. У 1990 р. селяни за рік відвідали 200 млн кіносеансів, а у 2013 р. – лише 360 тис., отже, відвідання наймасовішого типу культурного заходу скоротилося в 540 разів.

Протягом 1990–2011 рр. на 4 тис. скоротилася кількість бібліотек. У 1997 р. бібліотеки перейшли на утримання місцевих бюджетів, що призвело до повної чи часткової децентралізації бібліотечних систем. Щододалі погіршується їх матеріально-технічна база, вони потребують

ремонту, майже всі не опалюються; не поповнюються книжкові фонди та фонди періодичних видань, не кажучи вже про осучаснення бібліотек, розвиток на їх базі інформаційних інтернет-центрів. При цьому сільська бібліотека (навіть у її нинішньому стані) залишається єдиним безоплатним, отже, максимально доступним для всіх верств населення інформаційним та культурним центром сучасного села, а отже, потребує всебічного розвитку.

33% сільської молоді зазначають, що їм не вистачає культурних закладів у їхньому населеному пункті, 16% селян вважають, що такі заклади розташовані надто далеко, а це означає неможливість задовольнити власні культурні потреби, провести повноцінне дозвілля, що призводить до зростання рівня соціально негативних явищ (пияцтва, в т.ч. підліткового, вживання психоактивних речовин, асоціальної поведінки тощо) та не сприяє розвитку сільських громад. З метою виправлення зазначеної ситуації прийнята Постанова Верховної Ради України від 8 лютого 2012 р. № 4356-VI “Про впровадження мораторію на закриття державних і комунальних закладів культури у сільській місцевості”, але говорити про її дієвість зарано [9].

Явища занепаду інфраструктури українського села загострюються, проте забезпечення державної політики щодо сільських територій є недостатнім: інституції та механізми координації політики створюються і скасовуються, а чинні не завжди діють. Так, постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158 затверджена Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 р. Основною метою визначено забезпечення життєздатності сільського господарства, його конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринках, гарантування продовольчої безпеки країни, збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності. Програма визначає шляхи і способи розв’язання проблем села, встановлює завдання і заходи та очікувані результати, але не містить жодного завдання, яке б зосереджувалося саме на збереженні та розвитку соціальної складової життєдіяльності сільських територій,

що, своєю чергою, свідчить про загальний підхід до соціальних питань як до другорядних [3].

Отже, ефективне управління сільськими територіями визначається багатьма складовими, однією з яких є соціальна інфраструктура. Остання має задовольняти життєві потреби провідної продуктивної сили суспільства – людини, та тим самим сприяти розвитку сільської економіки. Наявність ефективно функціонуючої соціальної інфраструктури сільських територій є одним із визначальних факторів не лише соціальної стабільності, а й ефективного господарювання. Відсутність важливих структурних елементів соціальної сфери є причиною масового відпливу робочої сили з сільської місцевості та занепаду сільських територій.

Важливим фактором відродження та розвитку соціальної сфери села є модифікація її соціально-економічної структури. Завдання цих перетворень – формування нових, більш ефективних з погляду задоволення потреб сільського населення і враховують зміни у відносинах власності у виробничій сфері організаційно-правових форм і структури потужностей соціальної сфери за формами власності. Соціальна інфраструктура потребує вдосконалення територіальної організації та форм роботи, модернізації активної і пасивної частин основних фондів з орієнтацією на швидке досягнення нормативів і стандартів обслуговування. Ці проблеми негативно відбиваються на рівні життя, соціальних настроях селян, перспективах розвитку аграрного сектору. Вирішення їх за допомогою комплексу регульованих державою заходів здатне радикально змінити ситуацію з якістю життя в сільській місцевості, створити потенціал сталого розвитку економіки загалом.

Література

1. *Гаврилко П.П.* Пріоритети збереження трудового потенціалу сільських територій / П.П. Гаврилко // *Ефективна економіка*. – 2012. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=1149>

2. *Абрам'юк І.* Чи є розвиток українського села справжнім пріоритетом державної політики? / І. Абрам'юк // Інститут громадянського суспільства. – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступ : <http://www.csi.org.ua/www/?p=2264>

3. *Державна житлова політика України: проблема соціально-економічної ефективності: аналіт. доп.* / О.А. Більовський. – К. : НІСД, 2012.

4. *Земля – село – люди – реформа: зб. аналіт. матеріалів Експертного форуму з питань земельної реформи (Київ, 14 лют. 2012 р.).* – К. : Легальний статус, 2012.

5. *Проблеми та перспективи розвитку сільських територій України (на прикладі Карпатського регіону): наук.-аналіт. доп.* / [В.В.Борщевський, Х.М.Притула, В.Є.Крупін, І.М.Куліш] ; НАН України. Інститут регіональних досліджень. – Львів, 2013.

6. *Проблеми та перспективи розвитку сільських територій України (на прикладі Карпатського регіону): наук.-аналіт. доп.* / [В.В.Борщевський, Х.М.Притула, В.Є.Крупін, І.М.Куліш]; НАН України. Інститут регіональних досліджень. – Львів, 2011.

7. Розподіл постійного населення за статтю, віковими групами та типом поселень (0,1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/dialog/Saveshow.asp>

8. *Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села.* – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2012.

9. *Заклади охорони здоров'я та захворюваність населення України у 2011 році : статист. бюлетень Державної служби статистики України.* – 2012.

10. *Щодо проблем розвитку соціальної інфраструктури сільських населених пунктів: аналітична записка* / А.М.Авчухова, О.О.Кочемировська ; Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1132/>

11. *Аналітичні матеріали Міністерства освіти* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/educatiom-reform/informatsijno-analitichni-materiali-pro-diyalnist-ministerstva-osviti-i-nauki-molodi-ta-sportu-ukrajini-1>